

بررسی نقش موجودات خیالی در تصویر سازی ایران

تألیف

دکتر حسین یاوری

دکتر فرزانه سلیمانی نیستانی

علم استادان

lmeostadan@gmail.com

سرشناسه	یاوری، حسین، ۱۳۲۵ -
عنوان و نام پدیدآور	بررسی نقش موجودات خیالی در تصویرسازی ایران/حسین یاوری، فرزانه سلیمانی نیستانی.
مشخصات نشر	تهران: انتشارات سار، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	ا.ج. (بدون شماره گذاری): مصور، جدول، نمودار.
شابک	978-600-96118-3-6
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	واژه نامه.
موضوع	تصویرگری کتاب -- ایران
موضوع	Illustration of books -- Iran
رده ده	سلیمانی، فرزانه، ۱۳۵۳ -
رده سی کنگره	NC۹۹۲/الف۹۲۱۳۹۵
ه بندی دیویی	۷۴۱/۶۴۰۹۵۵
شماره کتابخانه	۴۲۷۸۹۳۴

بررسی نقش موجودات خیالی در تصویر سازی ایران

تألیف:	حسین یاوری، دکتر فرزانه سلیمانی نیستانی
طراح جلد:	موسسه مهراد (محسن مولایی)
صفحه آرای:	موسسه مهراد - ۶۶۴۱۸۴۹۳
ناشر:	انتشارات علم استادان
نوبت چاپ:	اول/۱۳۹۵
تیراژ:	۱۰۰۰ نسخه
لیتوگرافی:	باختر
چاپخانه:	مهراد
صحافی:	مهراد
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۹۶۱۱۸-۳-۶
قیمت:	۱۴۰۰۰ تومان

کلیه حقوق این اثر برای انتشارات علم استادان محفوظ است.

انتشارات علم استادان: خیابان انقلاب- نبش خیابان ۱۲ فروردین
 پلاک ۱۳۱۴ - طبقه اول- واحد ۲- تلفن: ۶۶۴۱۸۴۹۳
 کتابفروشی عصر دانش: ۶۶۴۹۳۷۰۱
 مرکز پخش:

انقلاب- خیابان روانمهر- بین کارگر جنوبی و اردیبهشت- پلاک ۱۴۵
 طبقه اول- نشر و پخش ارسطو تلفن: ۶۶۹۸۹۲۰۷-۶۶۹۷۳۸۱۶

به نام خداوند جان آفرین

پیشگفتار

"بررسی نقش موجودات خیالی در تصویرسازی ایران" پژوهشی است در عرصه تصویرگری حیطه‌هایی از واقعیت نامحسوس، خیالی، وهمی و یا فراطبیعی؛ که بر خلاف ظاهر بفرنج و پیچیده‌اش، در ادوار مختلف به راحتی و سادگی و به مانند دیگر مقولات عینی و حقیقی، به تصویر درآمده است. گویی این جانداران اسطوره‌ای، تخیلی و یا مثالی، همچون انسان‌ها و حیوانات، حضوری ملموس و مریی داشتند.

خدایان، شیاطین و اهریمنان، فرشتگان، دیوان، پریان، جنیان، جادوان، ازدهایان و جانوران غریب و جادویی، بارها، بارها، صخره‌ها، سفال‌ها، پارچه‌ها، کاغذها، دیوارها، ... و کتاب‌ها با خط و شکل و رنگ، بیان شده‌اند. در غالب این آثار، اینان در تعامل کامل با محیط اطراف و به خصوص انسان‌ها، به تصویر درآمده‌اند. مظاهر "سحر" و ستیز ازلی و ابدی روشنایی و تاریکی شده‌اند.

در این کتاب که به عنوان پژوهشی خاص، تألیف شده است، سعی در شناخت بهتر این حیطه از تصویرگری داشته‌ایم و بر آن بوده‌ایم تا تمامیت یک پارچه‌ای از این عرصه را بشناسانیم. پس، از شرح و بسط بیش از حد هر یک از موجودات، نه خود می‌تواند موضوع کتابی باشد؛ پرهیز شد؛ اگر چه هر کدام از آنها در هر فصل، مداخل مستقل خود را دارند.

مقدمه

بخش قابل توجهی از هنر تصویرگری ایران در طول تاریخ - از مجسمه‌های گلی و مفرغی، نقوش روی سفالینه‌ها و نقش برجسته‌های حک شده بر صخره‌ها تا نقاشی‌های دیواری و تصویرسازی کتابها - در بردارنده تصاویر موضوعاتی است که وجود عینی و واقعی ندارند، اما بخش مهمی از فرهنگ، اسطوره و ادبیات ایران را به خود اختصاص داده‌اند.

این موضوعات، همان چیزی است که اصطلاحاً به آنها "موجودات خیالی" می‌گوییم. دسته‌ای از این موجودات، بر مبنای باور دینی، وجودی حقیقی دارند، اما فاقد صورت مادی و متعین هستند؛ مانند: فرشتگان یا شیطان و گروهی دیگر، گرچه وجود واقعی ندارند، اما عرصه حیاتشان در عالم دیگری است که همان دنیای اسطوره‌ها و قصه‌هاست. اینان مظاهر خیر و شر هستند که در طول هزاران سال در اساطیر، افسانه‌ها و داستانها، در قالب دیوان، پریان، ... و یا حیوانات خیالی‌ای همچون اژدها، سیمرغ و ... تجلی یافته‌اند.

هنر ایرانی (به خصوص در تصویرسازی داستانهای منظوم و منثور) بارها این گونه موضوعات و موجودات را تعین و تجسم بخشیده است و نویسندگان کتاب سعی‌شان بر آن بوده تا این بخش از تصویرسازی ایرانی را بررسی و کشف کنند.

عنوان کتاب، "بررسی نقش موجودات خیالی در تصویرسازی ایران" است؛ پس جامعیت چنین موضوعی، آنگاه میسر است که موضوع در گستره تاریخی و با توجه به پیشینه فرهنگی آن، بازخوانی و بازکاوی شود. در مجموعه حاضر در فصل اول به تعاریف پرداخته‌ایم و نام آن را کلیات نهاده‌ایم.

در فصل دوم، به چینش آن دسته از موجودات خیالی که در هنر ایرانی به تصویر درآمده‌اند، اختصاص یافت؛ و با ارائه مختصری درباره چستی هر کدام از موجودات و سابقه، مفهوم و جایگاهشان در فرهنگ ایرانی، این فصل به پایان می‌رسد. سپس فصول سوم تا پنجم به بررسی بیان تصویری این موجودات در سه دوره "ایران باستان"، "سده‌های پس از اسلام" و "دوران معاصر" اختصاص یافت.

در آخرین فصل (فصل ششم)، جمع‌بندی و نتایج حاصل از پژوهش، تدوین شده؛ و ویژگی‌های هر دوره و به خصوص کاستی‌ها و تمایزهای تصویرگری موجودات خیالی در دوره سراسر بازنگری شده است. هم‌چنین نویسندگان، به حد بضاعت خود، راهکارهایی را برای رفع بعضی از این کاستی‌ها ارائه کرده‌اند.

هدف از این نگارش، سعی بر یافتن پاسخی برای پرسش‌های مطروحه است. پرسش‌هایی از قبیل: پیشینه تصویرگری هر کدام از موجودات خیالی به چه زمانی باز می‌گردد؟ کدام یک از موجودات خیالی بیشتر و کدام یک کمتر به تصویر درآمده‌اند؟ دلیل قلت یا عدم تصویرگری بعضی از موجودات خیالی چیست؟ بیان تصویری هر کدام از موضوعات در دوره‌های مختلف چه تغییری کرده است؟ چه تمهیداتی برای بیان تصویری این موجودات به کار گرفته شده است؟ ویژگی تصویرسازی این موضوعات

در هر دوره چیست؟ نسبت بین جهان‌بینی هنرمند ایرانی در ادوار مختلف با تصویرسازی موجودات خیالی چیست؟ هنر دیگر ملل، چه تأثیراتی بر این بخش از تصویرسازی در ایران داشته است؟ آیا تصویرسازی این موضوعات در دوره معاصر دارای ویژگی خاصی است؟... و جایگاه تصویرسازی این موجودات، در حال حاضر چگونه است؟

در آخر، چند توضیح درباره پژوهش حاضر، مطرح می‌شود.

فهرست منابع، در دو بخش تنظیم شده است. نخست، منابع پژوهشی، شامل منابعی که در متن پژوهش از آنها مدد گرفته شده است. دوم، منابع تصویری که از آنها در تهیه تصاویر استفاده شده است. بدیهی است بعضی از منابع در هر دو بخش استفاده شده، پس در هر دو فهرست نامشان ذکر شده است.

ارجاعات متن، در پاورقی‌ها آمده است. اختصارات در این پاورقی‌ها به این شرح است: ر.ک. = رجوع کنید؛ نگا. = نگاه کنید؛ ش. = هجری شمسی (خورشیدی)؛ ق. = هجری قمری؛ هجری = هجری قمری؛ م. = میلادی.

در مواردی که قبل از نشانی مأخذ، "نگا:" آمده، منظور این است که مطلب مأخذ فوق، با کمی اصلاح یا خلاصه‌نویسی، در متن آمده است. در مواردی که پس از این علامت اختصاری، بیش از یک منبع، ذکر شده، به این معنی است که عبارت فوق، تلفیقی از مطلب منابع مذکور است. مواردی که پیش از ذکر مأخذ، عبارت "برای اسباب بیشتر ر.ک." آورده شده؛ منظور مطالب مفصل‌تر راجع به موضوع پژوهش است که به ذکر تمامی آن در این پژوهش نیازی نبود، اما برای خواننده علاقه‌مند، می‌تواند اطلاعات بیشتری داشته باشد.

امید است که این مجموعه بتواند همچون قطعه کوچکی از گستره گسترده پژوهش‌های هنر ایرانی به حساب آید؛ و از این رهگذر گامی کوچک در راه اعتلای بیشتر تصویرسازی در ایران برداشته شود.

فهرست مطالب

۱۱	فصل اول - کلیات
۱۱	۱-۱- تعاریف
۱۱	۱-۱-۱- تصویرگری
۱۳	۱-۱-۲- موجودات خیالی
۱۵	۱-۱-۳- اسطوره
۱۶	۱-۱-۴- نگارگری
۱۷	۱-۱-۵- فرهنگ ملی
۱۸	۱-۱-۶- فرهنگ عامیانه
۱۸	۱-۲- منابع مکتوب موجودات خیالی در ایران
۱۹	۱-۲-۱- منابع اسطوره‌ها (در فرهنگ اساطیری و فرهنگ ملی)
۱۹	۱-۲-۲- متون باستان‌شناختی و پهلوی
۱۹	اوستا
۲۰	دینکرد
۲۰	بندهشن
۲۱	۱-۲-۲-۱- متون حماسی
۲۱	شاهنامه / حکیم ابوالقاسم فردوسی
۲۲	گرشاسپ‌نامه / اسدی طوسی
۲۲	بهمن‌نامه
۲۳	دیگر متون حماسی: سام‌نامه، فرامرزنامه،
۲۳	۱-۲-۲-۲- متون ادبی
۲۳	خمسه نظامی گنجوی
۲۴	هفت اورنگ
۲۴	دیگر متون ادبی
۲۵	۱-۲-۲-۳- منابع موجودات ماوراء طبیعی
۲۶	۱-۲-۲-۴- متون دینی اسلام
۲۶	قرآن کریم
۲۶	کتب حدیث
۲۷	دیگر متون دینی: تفاسیر قرآن
۲۷	۱-۲-۲-۵- داستان‌های دینی (متون ادبی - مذهبی)
۲۷	معراج‌نامه
۲۹	خاورنامه / ابن حسام

۳۰	قصص انبیاء
۳۱	۱-۲-۳- متون عرفانی و فلسفی
۳۱	منطق الطیر
۳۱	مثنوی معنوی / مولانا جلال‌الدین رومی (مولوی)
۳۲	کتاب و رسائل شیخ شهاب‌الدین سهروردی
۳۲	۱-۲-۳- منابع موجودات خیالی عامیانه
۳۲	۱-۲-۳-۱- داستان‌های عامیانه
۳۲	قصه‌های پریان
۳۳	هزار و یک شب
۳۴	حکایات بلند (Tall Tales): قصه‌ی امیر ارسلان نامدار
۳۵	۱-۲-۳-۲- گونه‌های علمی
۳۵	عجایب المخلوقات
۳۶	کتاب علوم غریبه
۳۶	۱-۳- مشکلات و محدودیت‌های تفسیر این کتاب
۳۹	فصل دوم- دسته‌بندی موجودات خیالی
۳۹	مدخل
۴۰	۱-۲- موجودات اساطیری
۴۱	۱-۲-۱- زروان
۴۲	نیروهای نیکی
۴۳	۱-۲-۲- اهورامزدا
۴۴	۱-۲-۳- میترا (مهر)
۴۵	۱-۲-۴- اناهیتا (ناهید)
۴۶	توصیف اناهیتا
۴۶	نیروهای شر
۴۷	۱-۲-۵- انگره مینیو (اهریمن)
۴۸	۱-۲-۶- اژی‌دهاک
۵۰	۱-۲-۷- دیو
۵۱	بعضی از دیوان اساطیری
۵۱	کماله دیوان (کماریکان)
۵۲	ایشمه (خشم)
۵۲	دروج (دروغ)
۵۳	تحوّل معنی دیو
۵۵	مبارزه با دیوان

۵۸	توصیف شکل ظاهری دیوان
۵۸	۸-۱-۲- پُری
۵۹	۹-۱-۲- یاتو (جادو)
۶۰	جانوران اسطوره‌ای
۶۰	۱۰-۱-۲- سیمرغ
۶۲	۱۱-۱-۲- ازدها
۶۳	اسامی ازدهایان در متون اساطیری ایران
۶۳	ازدهای شاخ
۶۳	گندرو
۶۴	هفتواد
۶۴	نبرد با ازدها
۶۵	ازدها در فرهنگ اسلامی
۶۶	۱۲-۱-۲- شیردال
۶۶	۲-۲- موجودات ماوراء طبیعی
۶۶	۱-۲-۲- روح
۶۷	۲-۲-۲- مَلَك (فرشته)
۶۷	جبریل
۶۸	اسرافیل
۶۸	میکائیل
۶۸	عزرائیل
۶۸	بَنُو ح
۶۸	هاروت و ماروت
۶۸	نکیر و منکر
۶۸	عزرایل
۶۹	۳-۲-۲- شیطان (ابلیس)
۶۹	ابلیس
۷۰	شیاطین
۷۰	۴-۲-۲- چَنّ
۷۲	۵-۲-۲- خوری
۷۳	۶-۲-۲- جانوران خاص
۷۳	ازدهای موسی
۷۳	ابابیل

۷۳	براق
۷۳	۳-۲- موجودات خیالی در فرهنگ عامیانه
۷۴	۲-۳-۱- غول
۷۴	۲-۳-۲- آل، مرد آزما، بختک
۷۴	۲-۳-۳- عجزوه
۷۴	۲-۳-۴- هواتف
۷۵	۲-۴- موجودات علمی- تخیلی معاصر
۷۵	دسته‌بندی موجودات علمی- تخیلی
۷۷	فصل سوم- بررسی تصویرگری موجودات خیالی در ایران باستان
۷۷	تصویرگری نیروه، نیک
۷۷	۳-۱- بررسی صاوا، به جای مانده از اهورامزدا
۷۸	۳-۱-۱- تصاویر اهورامزدا در دوران هخامنشی
۸۱	۳-۱-۲- تصویر اهورامزدا در دوره‌ی سلوکی و اشکانی
۸۱	۳-۱-۳- تصویر اهورامزدا در دوران ساسانی
۸۲	اعطای مقام پادشاهی به اردشیر اول / اهورامزدا / نقش رجب
۸۲	اعطای مقام پادشاهی به اردشیر اول توسط اهورامزدا / نقش رستم
۸۴	اعطای مقام پادشاهی به شاپور اول توسط اهورامزدا / نقش رجب
۸۵	اعطای مقام پادشاهی به بهرام اول توسط اهورامزدا / نقش شاهین
۸۵	اعطای مقام پادشاهی به اردشیر دوم توسط اهورامزدا / نقش اسفندیار
۸۶	اعطای مقام پادشاهی به خسرو پرویز توسط اهورامزدا / طاق‌بستان
۸۷	۳-۲- بررسی تصاویر به جای مانده از میترا
۹۱	۳-۳- بررسی تصاویر به جای مانده از آناهیتا
۹۱	۳-۳-۱- پیشینه تصویر آناهیتا در ایران کهن
۹۳	۳-۳-۲- تصویر آناهیتا در دوره هخامنشی
۹۵	بز کوهی نماد آناهیتا
۹۶	۳-۳-۳- تصویر آناهیتا در دوره اشکانی
۹۸	۳-۴- تصویر آناهیتا در دوره ساسانی
۹۸	اعطای مقام پادشاهی به نرسی از سوی آناهیتا / نقش رستم
۹۹	اعطای مقام پادشاهی به خسرو پرویز / طاق‌بستان
۱۰۰	سرستون با نقش آناهیتا / طاق‌بستان
۱۰۱	بهرام دوم، کرتیر و آناهیتا / کتیبه سرمشهد
۱۰۳	آناهیتا در پناه عقاب آسمان
۱۰۴	۳-۴- بررسی تصویرگری فرشتگان در ایران باستان

۱۰۵	۳-۴-۱- تصویر فرشته یا انسان بالدار / پاسارگاد دوره هخامنشی
۱۰۶	۳-۴-۳- تصاویر فرشتگان در دوره‌های سلوکی و اشکانی
۱۰۶	الهه پیروزی در نقش برجسته گودرز سوم / بیستون
۱۰۷	۳-۴-۲- تصاویر فرشتگان در دوره ساسانی
۱۰۷	مجلس پیروزی شاپور بر والریانوس / کوه‌شاهپور
۱۰۸	سر در ورودی غار خسروپرویز / طاق‌بستان
۱۰۹	سینی نقره‌ای از سده ۴ میلادی
۱۱۰	جام کلیموا
۱۱۲	سینی نقره‌ای از سده ۸ میلادی
۱۱۳	۳-۵- بررسی تزیینات ویرانه‌های مانده از زروان
۱۱۵	۳-۶- اهریمن در هنر ایران باستان
۱۱۶	اهریمن در نقش برجسته اردشیر اول / نقش رستم
۱۱۷	۳-۷- بررسی تصاویر دیو در ایران باستان
۱۱۹	۳-۷-۱- دیو در مفرغ‌های لرستان
۱۲۰	سیر تحول بیان تصویری دیوان
۱۲۲	۳-۷-۲- دیو در مکشوفات جیرفت
۱۲۴	۳-۸- بررسی تصاویر جانوران خیالی در ایران باستان
۱۲۶	۳-۸-۱- بررسی تصاویر سیمرغ
۱۲۹	۳-۸-۲- گاو- انسان بالدار
۱۳۱	اسب بالدار
۱۳۳	۳-۸-۴- شیر بالدار
۱۳۳	۳-۸-۵- ازدها
۱۳۴	۳-۹- نقاشی مانوی و موجودات خیالی
۱۳۷	ایزدان مانوی در نگاره صحنه شهریاری
۱۳۹	۳-۱۰- نتیجه‌گیری
۱۴۱	فهرست منابع